

Η πόλη των Σερρών αναπτύχθηκε σε μία νευραλγικά στρατηγική θέση της Μακεδονίας, στα ανατολικά του ποταμού Στρυμόνα και στις πλαγιές του όρους Μενοικέως. Η πεδιάδα αυτή, που απλωνόταν μπροστά από την πόλη, καθώς και η θέση της πάνω στο χάρτη, μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδειξη των Σερρών ως ένα από πιο οχυρά αστικά κέντρα της Μακεδονίας .

Η μεσαιωνική πόλη ήταν κτισμένη σε ένα ύψωμα, ούσα διαιρεμένη σε ακρόπολη και κάτω πόλη, η οποία οργανωνόταν γύρω από το κάστρο και περιβαλλόταν από ένα ισχυρό τείχος, που κατεδαφίστηκε αργότερα από τον Βούλγαρο Τσάρο Ιωαννίτζη. Τα πρώτα ίχνη οχύρωσης της πόλης χρονολογούνται κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο.

Η μελέτη της ιστορίας των Σερρών κατά την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο αντικατοπτρίζει την ταραχώδη εικόνα του ευρύτερου μακεδονικού χώρου κατά την περίοδο αυτή. Η ανανέωση της βουλγαρικής αντίδρασης στη βυζαντινή εξουσία με την ανάδειξη του τσάρου Σαμουήλ εκφράστηκε με επιθέσεις εναντίον των Σερρών και της Θεσσαλονίκης κατά το 983-986, επιχειρήσεις κατά τις οποίες κατακτήθηκε η Λάρισα. Οι Σέρρες παράμειναν στη βυζαντινή κυριαρχία κατά τη διάρκεια των αγώνων εναντίον της εξουσίας του Βούλγαρου τσάρου και υπήρχαν κέντρο των επιχειρήσεων του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄ Μακεδόνα.

Οι Σέρρες δέχτηκαν νέα επίθεση στα 1185, μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς. Ωστόσο, τα βυζαντινά στρατεύματα προέλασαν προς τον Στρυμόνα και στο Δημητρίτζι νίκησαν τον στρατό των Νορμανδών. Ως αποτέλεσμα, οι Νορμανδοί οπισθοχώρησαν από τις Σέρρες στη Θεσσαλονίκη, από όπου αποχώρησαν.

Στα τέλη του 12ου αιώνα οι Σέρρες έγιναν εκ νέου στόχος της βουλγαρικής δύναμης και σε συνδυασμό με την βαριά φορολογία του Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου (1185-1195) και τη συνεπακόλουθη αγανάκτηση των λαϊκών στρωμάτων, οι βουλγάρικοι πληθυσμοί του Αίμου επαναστάτησαν εναντίον του Βυζαντίου.

Η βουλγάρική ακμή κορυφώθηκε με την άνοδο στην εξουσία του τσάρου Ιωαννίτζη ή Καλογιάννη, την ίδια περίοδο που σημειώνεται μία σταδιακή αποδυνάμωση του Βυζαντίου από τις έριδες της δυναστείας των Αγγέλων, με αποκορύφωμα την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας (1204). Οι Σέρρες την περίοδο αυτή βρισκόταν υπό λατινική κατοχή, καθώς μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης και τον επακόλουθο διαμελισμό των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η πόλη είχε συμπεριληφθεί στο Βασίλειο της Θεσσαλονίκης του Βονιφάτιου Μονφερρά . Μετά την κατάληψη των Σερρών από τους Βούλγαρος, ο Βονιφάτιος, που βρισκόταν σε εκστρατεία στην Στερεά Ελλάδα, έσπευσε να επιστρέψει στη Μακεδονία και κατόρθωσε να ανακαταλάβει τις Σέρρες, μεταξύ των ετών 1206-1207.

Ο Θεόδωρος Άγγελος Δούκας, μόλις ανέλαβε την ηγεμονία της Ηπείρου (1214-1215) στράφηκε άμεσα εναντίον των Βουλγάρων και των Λατίνων καταλαμβάνοντας τις Σέρρες.

Ωστόσο, η ήττα του Θεόδωρου Άγγελου Δούκα κοντά στον ποταμό Έβρο (1230) από το νέο τσάρο των Βουλγάρων Ιβάν Ασάν Β΄ (1218-1241) είχε ως αποτέλεσμα την εκ νέου κατάληψη πόλεων της Μακεδονίας και της Θράκης από τους Βουλγάρους, μεταξύ αυτών και των Σερρών. Μετά το θάνατο του Ιβάν Β΄ Ασάν, ο Ιωάννης Βατάτζης προέλασε μέχρι τη Ζίχνη την οποία και κατέλαβε, ενώ ο φρούραρχος των Σερρών εγκατέλειψε την πόλη, με αποτέλεσμα οι Σέρρες να περάσουν αναίμωτι στον αυτοκράτορα της Νίκαιας (1246).

Στις 25 Σεπτεμβρίου του 1345, οι Σέρρες πέρασαν στα χέρια του Δουσάν, μαζί με την ευρύτερη περιοχή του Νέστου. Λίγα χρόνια αργότερα και μετά την μάχη του Έβρου (1371) και την ήττα των σερβικών δυνάμεων, οι Σέρρες πέρασαν εκ νέου στη βυζαντινή κυριαρχία.

Με την σταδιακή κατάκτηση των εδαφών της Θράκης και της Μακεδονίας από τους Οθωμανούς, η πόλη των Σερρών αποτέλεσε εκ νέου ένα πεδίο μάχης και συγκρούσεων.

Η πόλη των Σερρών εισήλθε στην οθωμανική εποχή σε δύο στάδια. Το αρχικό στάδιο ήταν το 1373, όταν η πόλη βρέθηκε αντιμέτωπη με οθωμανικά εκστρατευτικά σώματα, υπό την αρχηγία του Γαζή Σουλεϊμάν Πασά.

Οι Σέρρες, αντιμέτωπες με την υπαρκτή απειλή του οθωμανικού στρατού μπροστά από τα τείχη τους, παραδόθηκαν με ειρηνικό τρόπο στους Οθωμανούς. Λόγω της παράδοσης της πόλης με συνθήκη, χωρίς τη χρήση βίας, η οθωμανική αρχή συμπεριφέρθηκε με επιείκεια και δεν μετέτρεψε κανέναν χριστιανικό ναό σε τζαμί.

Το δεύτερο και οριστικό στάδιο κατάληψης των Σερρών πραγματοποιήθηκε το 1383. Ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος τον χειμώνα του 1382-1383, εκμεταλλευόμενος εξέγερση των Σερραίων έγινε προσωρινά κυρίαρχος της πόλης. Η αντίδραση του Σουλτάνου Μουράτ Α΄ υπήρξε άμεση και στις 19 Σεπτεμβρίου 1383 η πόλη υποτάχθηκε στα στρατεύματα των Οθωμανών, υπό την ηγεσία των Γαζή Εβρενός και Τσανταρλή Χαλίλ Πασά.

Φαίνεται πως η νέα διοίκηση επέδειξε ανοχή στην κοινοτική οργάνωση της πόλης και διατήρησε τους χριστιανικούς ναούς αλώβητους. Πιθανολογείται πως η συγκεκριμένη επιλογή είχε πολιτικά κίνητρα, καθώς οι Οθωμανοί δεν είχαν ακόμη παγιώσει την κυριαρχία τους στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας.

Η διαμόρφωση του οικισμένου χώρου των Σερρών κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή είναι σαφής, καθώς οι Σέρρες ανήκουν στην κατηγορία των υστεροβυζαντινών πόλεων που διέθεταν ακρόπολη, όπου διέμεναν οι διοικητές και η φρουρά της πόλης και την κάτω πόλη, η οποία περικλείονταν από τείχος. Τέλος, εκτός των τειχών της είχαν διαμορφωθεί προάστια, τα οποία ήταν κατοικημένα.

Ο οικιστικός χώρος των Σερρών ορίζεται από τον περίβολο των τειχών της καθώς και δύο ρέματα, της Λιόκαλης στα ανατολικά και της Κλοπότνιτζας (ή Dutlıçay) στα δυτικά, ενώ το φυσικό τους όριο στα βόρεια ήταν το Μενοίκιο Όρος. Η υστεροβυζαντινή πόλη διακρίνονταν σε δύο τμήματα, το κάστρο και την κάτω πόλη, που αμφότερα περικλείονταν από τείχος. Η ακρόπολη, κατά τη βυζαντινή περίοδο, είχε έκταση 3,5 εκτάρια και επέβλεπε όλη την πόλη, ούσα κτισμένη σε ύψος 150 μ. Με εξαίρεση το ναό του Αγίου Νικολάου, που σήμερα σώζεται σε ερείπια, από την περιοχή της ακρόπολης δεν σώζεται τίποτε άλλο. Ωστόσο, εντός του περιβόλου της θα βρίσκονταν το διοικητικό κέντρο και η έδρα της φρουράς, αλλά και οι οικίες της τοπικής αριστοκρατίας .

Η κάτω πόλη, τειχισμένη και αυτή όπως έχει ήδη αναφερθεί, με λιγότερο αποτελεσματική άμυνα ωστόσο, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Ακροπολίτη , είχε έκταση 12,5 εκτάρια.

Από τον περίβολο της πόλης σήμερα σώζονται ελάχιστα τμήματα (συνολικού μήκους 130 μ. περίπου), τα οποία ανήκουν στο δυτικό και ανατολικό κομμάτι της οχύρωσης και ένα πολύ μικρό τμήμα στο νότιο, επιτρέποντας μας με τον τρόπο αυτό να διαγράψουμε την πορεία του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δυτικό τμήμα των τειχών, όπου αποκαλύφθηκε πύλη, έχει ταυτιστεί με την Πύλη του Φόρου.

Ο οχυρωματικός περίβολος της ακρόπολης είναι ορατός σε αρκετή έκταση και ύψος, με αποτέλεσμα να μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πορεία του με μεγάλη ακρίβεια, ενώ ακολουθεί το περίγραμμα του λόφου, σχηματίζοντας έναν δακτύλιο. Στα δυο άκρα του ανατολικά και δυτικά καταλήγει σε δυο πύργους. Ο δυτικός πύργος, ο λεγόμενος «πύργος του Ορέστη» αποτελούσε και τον ακρόπυργο της ακρόπολης, το τελευταίο καταφύγιο των αμυνομένων. Ένας δεύτερος περίβολος που ξεκινούσε από τη βόρεια πλευρά και κατέληγε στον πύργο του Ορέστη δημιουργούσε την εσωτερική ακρόπολη.

Η ανασύσταση της εικόνας της εντός των τειχών πόλης συνιστά ένα δύσκολο εγχείρημα. Η απόπειρά μας θα βασιστεί κυρίως στις γραπτές πηγές-βυζαντινές και οθωμανικές-καθώς και σε αρχαιολογικά δεδομένα και κυρίως τη μνημειακή αρχιτεκτονική, που λειτουργούσε ως τοπόσημα για τη διαμόρφωση του αστικού περιβάλλοντος.

Στις βυζαντινές πηγές αναγράφονται οι συνοικίες του Αγίου Βασιλείου, του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Γεωργίου, του επονομαζόμενου και Σαρακηνοπολίτη, του Αγίου Νικολάου του Δραμιώτη και της Αγίας Μαρίας . Στο κατάστιχο του 1456 όπως και στην Χρονογραφία του Παπασιναδινού αναγράφονται οι χριστιανικές συνοικίες του Αγίου Δημητρίου, του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Βασιλείου . Στο κατάστιχο του 1470 εμφανίζεται η συνοικία του Αγίου Δημητρίου Παπαχαρτοφύλακα, ενώ στο κατάστιχο του 1494 αναγράφονται οι συνοικίες της Αγίας Παρασκευής, των Αγίων Αποστόλων, των Αγίων Τριάντα, του Αγίου Γεωργίου του

Γουναρά, του Αγίου Γεωργίου Σκίζα, της Αγίας Ελεούσας, της Αγίας Μαρίνας και της Αγίας Βαρβάρας .

Η ταύτιση των χριστιανικών συνοικιών των πρώιμων οθωμανικών χρόνων με βυζαντινές εκκλησίες (όπως αυτές αναγράφονται στο τοπογραφικό που παραθέτει ο Παπαγεωργίου) συνιστά ένα τολμηρό εγχείρημα που βασίζεται στη λογική της διατήρησης των ονομάτων των βυζαντινών γειτονιών μετά την οθωμανική κατάκτηση.

Εντύπωση προκαλεί η απουσία αναφοράς στα οθωμανικά κατάστιχα σε συνοικία γύρω από τον καθεδρικό ναό των Αγίων Θεοδώρων. Η έλλειψη αυτή αναφοράς πιθανόν να οφείλεται στην ιδρυμάτων σχετικών με τον καθεδρικό ναό, όπως την κατοικία του μητροπολίτη, λουτρά, μικρότερους ναούς ή παρεκκλήσια, ξενώνες, φιλανθρωπικά ιδρύματα, μαγειρεία, εργαστήρια, νεκροταφεία ή και κήπους και όχι για τους κατοίκους της πόλης .

Οι βυζαντινές γειτονίες, που αναγράφονται στις αντίστοιχες πηγές εντοπίστηκαν στον χάρτη με αυτή του Αγίου Γεωργίου του Σαρκηνοπολίτου να βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της πόλης και βορείως της Βασιλικής Οδού, ενώ σε αυτήν πιθανόν να ανήκε και το συγκρότημα της μητρόπολης. Η γειτονία του Αγίου Βασιλείου βρισκόταν κοντά στα ανατολικά τείχη και γειτνιάζε στα νότια με την γειτονία της Αγίας Μαρίνας . Καταγράφεται και η συνοικία του Αγίου Νικολάου στα νότια της πόλης και του Αγίου Δημητρίου στη ΒΔ πλευρά της. Στο δεύτερο κατά σειρά οθωμανικό κατάστιχο καταγράφονται νέες όπως της Αγίας Βαρβάρας στα δυτικά της πόλης, της Αγίας Παρασκευής στο κέντρο της και επί της Βασιλικής Οδού, της Αγίας Ελεούσας έξω από τα δυτικά τείχη , ενώ δύο συνοικίες, των Αγίων Αποστόλων και των Αγίων Τριάντα δεν κατέστη δυνατό να τοποθετηθούν στο χάρτη. Τέλος, νότια της Βασιλικής Οδού και κοντά στο κέντρο σημειώνεται ναός του Αγίου Γεωργίου γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε μία από τις δύο συνοικίες, του Αγίου Γεωργίου του Γουναρά είτε του Σκίζα.

Εντός των τειχών φαίνεται να λειτουργούσε και μία πληθώρα εργαστηρίων, που βρισκόταν κατά κύριο λόγο κοντά στη Βασιλική Πόρτα του Φόρου και ανήκαν σε μοναστήρια. Οι οικονομικές δραστηριότητες και η εμπορική κίνηση των Σερρών, όπως βρισκόταν συγκεντρωμένη κυρίως στις πύλες των τειχών και την αγορά της, στο λεγόμενο «Εμπόριον» . Τα εργαστήρια και η εμπορική περιοχή επεκτείνονταν και έξω από την Πύλη του Φόρου και προς τα δυτικά. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, τα εργαστήρια αποτελούνταν άλλοτε από έναν μόνο όροφο («κατώγεια»), ενώ άλλοτε ήταν διώροφα («ανωγαιωκατώγεια»). Τη μορφή αυτή θα είχαν και οι οικίες, που στο ισόγειο τους υπήρχε εργαστήριο. Αντίστοιχα, οι οικίες ήταν κτισμένες από ξύλο ή πλίνθους («οϊκημανσανιδοκεραμόσκεπον»), τουλάχιστον στον πρώτο όροφο, είχαν αυλή με πηγάδι, που θα μπορούσε να εξυπηρετεί και δύο σπίτια, καθώς και περιβόλο.

Δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες για τις δραστηριότητες στα εργαστήρια, στις πηγές ωστόσο καταγράφονται πολλοί φούρνοι (μαγκίπια), οι οποίοι ενοικιάζονταν με ολόκληρο τον εξοπλισμό τους.

Με βάση τις πηγές δεν προκύπτει μία πυκνοκατοικημένη πόλη, αντίθετα ανάμεσα στα σπίτια και στα κτίρια υπήρχαν αμπελώνες κήποι και πολλά άδεια οικόπεδα. Το χρυσόβουλο του Ανδρονίκου του 1321 καταγράφει πολυάριθμα αμπέλια μέσα στην πόλη δίπλα από τα οποία περνούσαν πολλά νερά και ρυάκια που τροφοδοτούσαν τους μύλους, είτε για σιτάρι είτε για δέρματα, που βρισκόταν σε λειτουργία μέσα στην πόλη. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές υπήρχαν μύλοι με έναν και δύο τροχούς, που βρισκόταν διάσπαρτοι στην πόλη.

Η κάτω πόλη δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στην εντός των τειχών περιοχή, αλλά αντίθετα είχε αναπτυχθεί και εκτός των τειχών ως επέκταση των κοινωνικο-οικονομικών λειτουργιών της. Στη συνοικία της Κλοποτίτσας, που βρισκόταν στα δυτικά της πόλης και σε μία απόσταση 200 περίπου μέτρων από την Πύλη του Φόρου λειτουργούσαν υπαίθριες αγορές. Η συνοικία αναδείχθηκε σε οικονομικό κέντρο της πόλης, όπου σύμφωνα με τις γραπτές λειτουργούσαν καταστήματα δίπλα σε κήπους των οποίων τα προϊόντα εμπορεύονταν .

Αντίστοιχα, στη συνοικία της Οψαρομέσης (ή Ψαρομέσης), όπως μαρτυρεί και το όνομα της, βρισκόταν η αγορά των ψαριών και στη συνοικία της Λιόκαλης στα ανατολικά μαρτυρούνται ως επί το πλείστον οικίες με πολλούς κήπους και περιβόλια. Ωστόσο, παρά την παρουσία καταστημάτων και ορισμένων κατοικιών, τα προάστεια των Σερρών ήταν ως επί το πλείστον αγροτικές περιοχές, που ανήκαν είτε σε μονές είτε σε ιδιώτες.

Τα Καμενίκια, ίσως το πιο γνωστό προάστειο των Σερρών βρισκόταν και αυτό στη δυτική πλευρά της πόλης, βορείως της Κλοποτίτσας και της Οψαρομέσης. Στα Καμενίκια ιδρύθηκε στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αιώνα μία μονή αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο, που αργότερα μετετράπη σε μετόχι της Μονής Χειλανδαρίου.

Τα Κρύα Νερά αποτελούν ένα ακόμα προάστειο εκτός των ανατολικών τειχών της πόλης, νότια της συνοικίας της Λιόκαλης και δίπλα στο ομώνυμο ρέμα. Στη συνοικία, που απείχε 2,5 χλμ. από τα τείχη της κάτω πόλης λειτουργούσαν και υπαίθριες αγορές, που ωστόσο δεν έφταναν σε αριθμό αυτές της Κλοποτίτσας. Στα Κρύα Νερά μαρτυρείται η ύπαρξη ενός μετοχίου της Μονής Προδρόμου, του Αγίου Γεωργίου του Κρουονερίτη .

Επομένως, τα προάστεια των Σερρών βρισκόταν σε ακτίνα τριών περίπου χιλιομέτρων από την κάτω πόλη, όπου λάμβαναν χώρα κοινωνικές και οικονομικές κυρίως δραστηριότητες. Στις δραστηριότητες αυτές-αγροτικές για την καλλιέργεια του σιταριού- απασχολούνταν οι κάτοικοι της πόλης . Για την επεξεργασία του σίτου απαραίτητη ήταν η παρουσία μύλων και υδρόμυλων, που εντοπίζονταν κυρίως κατά μήκος των ρεμάτων της πόλης, είτε εντός είτε εκτός των τειχών της. Εντός των τειχών και στην ανατολική πλευρά, δίπλα από το ρέμα της Λιόκαλης, σημειώνονται πέντε

υδρόμυλοι στα 1320, που ανήκαν στην Μονή Προδρόμου, αριθμός που αυξάνεται στους εφτά στα 1340 .

Η παροχή νερού δεν ήταν απαραίτητη μόνο για τη λειτουργία των υδρόμυλων αλλά και για την ίδια την πόλη και τους κατοίκους της. Η θέση των Σερρών ήταν ιδιαίτερα προνομιακή όσον αφορά την παροχή νερού, ούσα μεταξύ ρεμάτων. Στις γραπτές πηγές γίνεται λόγος για κινστέρνες εντός της πόλης, η θέση των οποίων δεν δύναται να προσδιοριστεί , ενώ οι αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν φέρει στο φως και πολλά πηγάδια .

Οι γραπτές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα, επομένως σχηματίζουν την εικόνα μίας πόλης συγκεντρωμένης γύρω από τη Βασιλική Οδό, με πολλούς άδειους χώρους, κήπους, αμπελώνες και χώρους όπου θα μπορούσαν να κτιστούν σπίτι ή συγκροτήματα οικοδομών γύρω από μία αυλή με πηγάδι, εργαστήρια και μύλους, αλλά και την εικόνα μίας πόλης αραιοκατοικημένης, με την εμπορικό της κέντρο να βρίσκεται κατά κύριο λόγο εκτός των τειχών, όπου βρίσκονταν οι περισσότερες αγορές, μεγάλες αγροτικές εγκαταστάσεις, αμπελώνες, καλλιεργήσιμα χωράφια και μοναστήρια. Στον επισκέπτη του 14ου αιώνα, οι Σέρρες φαινόταν ως μία πόλη με πολύ πράσινο, περιτριγυρισμένη από ισχυρά τείχη, πλούσια στα περιχώρα και αραιοκατοικημένη εντός των τειχών, σε μία περίοδο ανασυγκρότησης έπειτα από τις καταστροφές του προηγούμενου αιώνα. Την ανασυγκρότηση αυτή στήριξαν τα εμπορικά προάστεια της πόλης, όπου θα εγκατασταθούν αργότερα οι Οθωμανοί, διευρύνοντας την αστική επιφάνεια της με την ίδρυση ευαγών ιδρυμάτων και νέων συνοικιών.

Οι συνθήκες υπό τις οποίες καταλήφθηκε η πόλη των Σερρών από τους Οθωμανούς έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην μεταγενέστερη πολεοδομική της εξέλιξη. Το νέο καθεστώς, πέραν της εγκατάστασης φρουράς στην ακρόπολη, άφησαν για τους χριστιανούς τον τειχισμένο χώρο της κάτω πόλης, με τους Οθωμανούς να εγκαθίστανται εκτός των τειχών.

Όπως προαναφέρθηκε, η κατάκτηση της πόλης έγινε με ειρηνικά από τον Μεγάλο Βεζίρη Καρά ΧαλίλΧαϊρεντίν Πασά Τσανταρλή και τον Γαζή Εβρενός.

Με τον τρόπο αυτό, αμέσως μετά την κατάκτηση της πόλης ανοικοδομείται ένα συγκρότημα με εντολή του Καρά ΧαλίλΧαϊρεντίν Πασά Τσανταρλή, γνωστό ως «EskiCamii» («Παλιό Τζαμί»), το οποίο ανεγέρθη σύμφωνα με την επιγραφή από τον Καρά ΧαλίλΧαϊρεντίν το 1385 , ενώ εντάχθηκε σε βακούφι του Μουράτ Α΄ . Το τζαμί κατεδαφίστηκε το 1937, υπάρχει ωστόσο φωτογραφικό υλικό, που το αποτυπώνει. Στο συγκρότημα επίσης ανήκε ένας μεντρεσές και ένα χαμάμ. Η θέση του χαμάμ ταυτίστηκε πρόσφατα με τα ερείπια ενός λουτρικού συγκροτήματος στη συμβολή των οδών Πλαστήρα και Ανδρονίκου. Ο μεντρεσές του συγκροτήματος είχε κτιστεί σε κοντινή απόσταση από το τζαμί.

Το συγκρότημα του Καρά ΧαλίλΧαϊρεντίν Πασά ανεγέρθη επομένως στην δυτική επέκταση της Βασιλικής οδού, που αποτέλεσε και την κυριότερη αρτηρία κατά την πρώτη φάση οθωμανοποίησης της πόλης. Με τον τρόπο αυτό, οι Οθωμανοί

χρησιμοποίησαν τις ήδη υπάρχουσες διαδρομές πρόσβασης, με το πρώτο τους συγκρότημα (külliye) να τοποθετείται στο σημείο αυτό έχοντας την κύρια πύλη της πόλης ως σημείο αναφοράς .

Η πολιτική των Οθωμανών κατά την πρώιμη αυτή φάση, ωστόσο, δεν περιορίστηκε σε αυτό το συγκρότημα καθώς στην ίδια περίοδο ανήκουν και άλλα τρία οικοδομικά προγράμματα μικρότερης εμβέλειας. Το ένα από αυτά ήταν το ιμαρέτ του Γαζή Εβρενός , που τοποθετείται στα δυτικά του συγκροτήματος του Χαϊρεντίν Πασά και τοποθετείται στο οικοδομικό τετράγωνο των οδών Ρακιτζή, Καραϊσκάκη και Κρέσνας . Το κτίσμα, που σήμερα δεν σώζεται ανήκε πιθανόν στον τύπο των ζαβιγιελί-τζαμιών που κυριαρχούσε κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο .

Το δεύτερο κτίριο ήταν ο ζαβιγιές του Μπαχαεντίν Πασά, που βρισκόταν κοντά στο τζαμί του Χαϊρεντίν Πασά, στη συμβολή των οδών Κωστοπούλου και Μεραρχίας (προέκταση Γ. Παπανδρέου). Ο ιδρυτής του καταγόταν από την Τοκάτη και συμμετείχε στην επιχείρηση κατάληψη της πόλης .

Ο ζαβιγιές του Σεΐχη Μπεντρεντίν ήταν κτίσμα που σχετίζονταν με τον γνωστό λόγιο και θεολόγο, η διδασκαλία του οποίου προκάλεσε την μία κοινωνικο-πολιτική αναταραχή, που τάραξε το πρώιμο οθωμανικό κράτος και ως αποτέλεσμα είχε τη σύλληψη και τον απαγχονισμό του στις Σέρρες το 1416 . Δεν είναι γνωστή άλλη σχέση του θεολόγου με τις Σέρρες ούτε η ακριβής χρονολογία ανέγερσης του ζαβιγιέ του. Η ίδρυση του θα πρέπει να τοποθετηθεί νωρίτερα στον 15ο αιώνα και σίγουρα μετά τον θάνατο του Μπεντρεντίν.

Επιπλέον, ο γιός του Χαϊρεντίν Πασά, Αλί Πασάς φαίνεται ότι ανήγειρε στην πόλη ένα Καραβάνσεράι, καθώς και έναν ζαβιγιέ που έφερε το όνομά του . Η θέση του καραβάν σαραγιού βρισκόταν στα δυτικά του συγκροτήματος του Χαϊρεντίν Πασά.

Στο πλαίσιο των αστικών υποδομών που δημιουργήσαν οι Οθωμανοί κατά την περίοδο αυτή θα πρέπει να ενταχθεί και το υδραγωγείο, το οποίο σώζεται σήμερα στα ΒΔ της ακρόπολης.

Τα προαναφερθέντα κτίρια είναι όσα έχουν χρονολογηθεί στην αρχική φάση δημιουργίας της εκτός των τειχών οθωμανικής πόλης των Σερρών. Πέραν αυτών, η συνοικία του νομισματοκοπείου και το ίδιο το νομισματοκοπείο ως κτίσμα ήταν προϊόν αυτής της πρώιμης φάσης καθώς φαίνεται ότι το κτίριο λειτουργούσε ήδη το 1419 στην πόλη . Η θέση του βρισκόταν στην ανατολική άκρη της τειχισμένης πόλης, κοντά στον σημερινό ναό του Αγίου Αντωνίου και της Αγίας Μαρίνας. Με βάση τα κατάστιχα, οι εργαζόμενοι σε αυτό ήταν αποκλειστικά και μόνο μουσουλμάνοι, επομένως η συνοικία του νομισματοκοπείου ήταν η μοναδική μουσουλμανική που υπήρχε εντός των τειχών. Η ανέγερση του νομισματοκοπείου μέσα στα τείχη, όπως και στην περίπτωση της Αδριανούπολης , έγινε για λόγους ασφαλείας.

Η τοποθέτηση στον χάρτη των προαναφερθέντων βακουφιών και κατ'επέκταση των μουσουλμανικών συνοικιών που δημιουργήθηκαν γύρω από αυτά μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την στρατηγική που εφάρμοσαν οι Οθωμανοί

κατά την πρώτη φάση οθωμανοποίησης της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, όλα τα βακούφια-συνοικίες ιδρύθηκαν σε προϋπάρχουσες οδικές αρτηρίες, που απέληγαν στις πύλες των τειχών.

Αντίστοιχα, το Εσκή Τζαμί και οι ζαβιγιέδες του Μπεντρεντίν και του Μπαχαεντίν κτίστηκαν σε δύο δευτερεύοντες άξονες, στα ΝΔ από την Πύλη του Αγίου Νικολάου ή την Bostancılarköğkarusu . Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται κτιριακές υποδομές και κατ' επέκταση συνοικίες σε σχέση με τις δύο κύριες δυτικές πύλες των τειχών . Ωστόσο, το κάστρο των Σερρών απώλεσε το χαρακτήρα του ως οχυρή θέση, μετά την κατάληψη, επομένως η στρατηγική των Οθωμανών είχε άλλο στόχο. Φαίνεται ότι το νέο καθεστώς ακολούθησε το προϋπάρχον οδικό δίκτυο, που παρείχε πρόσβαση στην πόλη, καθώς αναγνώρισαν τη γεωστρατηγική σημασία της και πιθανώς προέβλεψαν την εμπορική δυναμική που θα είχε.

Οι διαθέσιμες πληροφορίες για την εικόνα της πόλης κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα είναι περισσότερες, γεγονός που μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε στενότερα την εξέλιξη της. Την ανάπτυξη της πόλης στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα επιβεβαιώνει και η ίδρυση 27 νέων βακουφικών ιδρυμάτων, που αποτέλεσαν τον πυρήνα για τις 20 είκοσι νέες μουσουλμανικές συνοικίες των Σερρών.

Όσον αφορά στις χριστιανικές συνοικίες, αυτές περιορίστηκαν στην εντός των τειχών αστική ζώνη . Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί ήδη κατά την βυζαντινή εποχή ο οικισμένος χώρος περιελάμβανε και κάποια προάστεια, όπως η Λιόκαλη και Ψαρομέση, τα οποία συνέχισαν να κατοικούνται από χριστιανούς μετά την κατάκτηση, με τον αριθμό των κατοίκων της να εμφανίζεται μειωμένο .

Συμπερασματικά, για την πόλη των Σερρών το δεύτερο μισό και κυρίως τα τέλη του 15ου αιώνα αποδείχθηκαν ιδιαίτερα κρίσιμες περίοδοι για την ολοκλήρωση της διαδικασίας οθωμανοποίησης της πόλης, με τα τρία σωζόμενα τεμένη (Μεχμέτ Μπέη, Μουσταφά Μπέη και Ζιντζιρλί Τζαμί) να θέτουν τα νέα όρια του οικισμένου χώρου, με τα τεμένη του Μεχμέτ Μπέη και του Μουσταφά Μπέη να τοποθετούνται στα έσχατα προάστεια της οθωμανικής πόλης, ολοκληρώνοντας τη διαδικασία επέκτασής της προς ανατολικά και δυτικά αντίστοιχα . Μία διαδικασία που για το δυτικό τμήμα ξεκίνησε αμέσως μετά την κατάκτηση των Σερρών, ενώ για το ανατολικό μόλις στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Και αν στην πρώιμη φάση ήταν οι ζαβιγιέδες, αυτός του Μπαχαεντίν Πασά, του Μπεντρεντίν και του Γαζή Εβρενός που όριζαν το τέρμα των οδικών αξόνων και διατηρούσαν την επικοινωνία με το βυζαντινό κάστρο, στη δεύτερη φάση ήταν δύο τζαμιά που όρισαν την νέα επέκταση, διεύρυναν τους εμπορικούς άξονες και δημιούργησαν μία δεύτερη ουσιαστικά οικιστική ζώνη. Η μετατόπιση αυτή του βάρους από τους ζαβιγιέδες και κατ'επέκταση στους δερβίσηδες στα τεμένη εντάσσεται στο ευρύτερο κλίμα της εποχής και αποτυπώνει τις σχέσεις της κεντρικής εξουσίας με τους δερβίσηδες, που συχνά συνόδευαν τα οθωμανικά στρατεύματα στις εκστρατείες και τις μάχες, ενώ λόγω των ετερόδοξων διδαχών και πιστεύω τους γίνονταν εύκολα αποδεκτοί από τους χριστιανούς. Οι Οθωμανοί ενθάρρυναν τις δραστηριότητες των δερβίσηδων και ενίσχυαν την ίδρυση τεκέδων, ζαβιγιέδων και ιμαρέτ στις πρόσφατα

κατακτημένες περιοχές, παρέχοντας εκτάσεις γης και φορολογικά προνόμια στο πλαίσιο της αγαθοεργούς δραστηριότητάς τους και της λειτουργίας διάφορων ευαγών ιδρυμάτων. Η παρουσία των δερβίσηδων έχει αναγνωριστεί ως ένας από τους κύριους παράγοντες που διευκόλυνε την εξάπλωση του Ισλάμ, τόσο στην ορθόδοξη, όσο και στην ετερόδοξη εκδοχή του στη Μ.Ασία και τα Βαλκάνια . Αντίθετα, από τα μέσα του 15ου αιώνα και έπειτα και κυρίως από την περίοδο βασιλείας του Μεχμέτ Β΄ κυριαρχεί ο συγκεντρωτισμός στο πρόσωπο του σουλτάνου, που προωθούσε το ορθόδοξο σουνιτικό Ισλάμ, που ερχόταν σε αντίθεση με τις πιο ελεύθερες απόψεις των δερβίσηδων, συγκεντρωτισμός που εκφραζόταν με την ανέγερση πλέον τζαμιών είτε από μέλη της βασιλικής οικογένειας, είτε από ανώτερους αξιωματούχους.

Τα σωζόμενα μνημεία των Σερρών που δύναται να χρονολογηθούν κατά τη μέση ή και την ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι ελάχιστα, καθώς η πόλη υπέστη πολλές και καταστροφικές πυρκαγιές. Σύμφωνα με τη διήγηση του Παπασυναδινού μέσα σε διάστημα εννέα ετών (1630-1638) έγιναν δύο μεγάλες πυρκαγιές. Οι καταστροφές αυτές επαναλήφθηκαν το διάστημα 1714-1763 με ένα μεγάλο κομμάτι της πόλης εκτός των τειχών να καίγεται. Ωστόσο, η μεγαλύτερη καταστροφική πυρκαγιά σημειώθηκε το 1849, που κατέκαυσε μέσα σε λίγες ώρες οικήματα, καταστήματα, σχολεία και τους ναούς των Αγών Θεοδώρων, Αγίας Βαρβάρας-Παναγίας Δοχιανής, Μεγάλων Ταξιαρχών, Αγίας Κυριακής, Παναγίας Βλαχερνών, Δώδεκα Αποστόλων, Αγίου Βλασίου, Αγίου Γεωργίου-Τριών Παίδων, Αγίας Ελεούσας, Αγίου Γεωργίου των Γουναράδων, Αγίου Αθανασίου-Κυρίλλου, Κάτω Ταξιάρχη και Αγίου Νικολάου . Στα 1913 η πόλη λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε από τους Βουλγάρους, κατά την υποχώρησή τους από τις Σέρρες με αποτέλεσμα ένα μεγάλο κομμάτι του βυζαντινού κτιριακού της αποθέματος να έχει χαθεί.

Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα κατά τον 11ο αιώνα η πόλη φαίνεται να ανακαινίζεται και να εξωραϊζεται, με τον περίβολο των τειχών της να ενισχύεται ανά διαστήματα.

Η Μητρόπολη των Σερρών, όπως έχει ήδη αναφερθεί βρισκόταν κοντά στην άλλοτε κεντρική λεωφόρο της μεσαιωνικής πόλης, ενώ έχει υποστηριχθεί ότι αποτελεί μετασκευή πρωτοβυζαντινής βασιλικής κατά τα τέλη του 10ου-αρχές 11ου αιώνα . Την ίδια περίοδο οι Σέρρες αναβαθμίζονται σε μητρόπολη και ο ναός δέχεται εκτενείς επισκευές, αποτέλεσμα των οποίων είναι η σημερινή του μορφή. Πιο συγκεκριμένα, ο ναός ανήκει στον τύπο της ξυλόστεγης (ελληνιστικής) βασιλικής, με δύο κιονοστοιχίες να τον χωρίζουν σε τρία κλίτη, ενώ στα ανατολικά εξέχει η ημικυκλική αψίδα του ιερού βήματος . Στους αρχικούς κίονες, από πράσινο μάρμαρο (ατράκιο λίθο), ανήκουν μόνο οι ακραίοι σε κάθε κιονοστοιχία. Το μεσαίο κλίτος, σχεδόν διπλάσιο από τα πλάγια, καταλήγει στην αψίδα του ιερού, η οποία διατρύπεται από τρίλοβο παράθυρο, ενώ οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού ανοίγονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Στο εσωτερικό της κεντρικής κόγχης σώζονται λείψανα από το σύνθρονο. Ο νάρθηκας επικοινωνούσε με τον κυρίως ναό με τρεις εισόδους.

Στη Μητρόπολη των Σερρών έχει προσαρτηθεί ο κατεστραμμένος σήμερα σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλος ναός του Αγίου Νικολάου.

Σε απόσταση περί τα 70 μ. από το δυτικό τοίχο του μεσοβυζαντινού ναού των Αγίων Θεοδώρων και εντός του σημερινού οικοπέδου Χατζηλέρη, δίπλα στη Βασιλική Οδό εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τοίχοι, που ανήκαν σε κοσμικό πιθανώς κτήριο, που χρονολογείται στην ταραγμένη περίοδο του 13ου αιώνα.

Τέλος, βάσει των γραπτών πηγών γνωρίζουμε ότι στην περιοχή του μητροπολιτικού ναού των Αγίων Θεοδώρων λειτουργούσε βιβλιογραφικό εργαστήριο.

Στο ανατολικό τμήμα της ακρόπολης υπήρχε άλλοτε ο κατεστραμμένος σήμερα ναΐσκος του Αγίου Νικολάου. Τυπολογικά ο ναός ήταν ένας τρίκογχος μονόχωρος, σχέδιο που εφαρμοζόταν κατά κύριο λόγο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο σε καθολικά μονών και σε ιδιωτικούς ή ταφικού χαρακτήρα ναούς. Ο ναός ακολουθεί την κάτοψη του υποκείμενου κτίσματος-κρύπτης. Τόσο στο ανατολικό διαμέρισμα, που αντιστοιχεί ουσιαστικά με τον χώρο του ιερού βήματος, όσο και στο κεντρικό και το δυτικό, που αντιστοιχεί στον χώρο του νάρθηκα εντοπίστηκαν αβαθείς κόγχες, που λειτουργούσαν ως χώροι ταφής των στρατιωτών της φρουράς του κάστρου.

Ο υπερκείμενος της κρύπτης ναός αποτελείται από τον κεντρικό τετράγωνο πυρήνα, που στεγαζόταν με τρούλο, ο οποίος με τη σειρά του στηριζόταν στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά σε αβαθείς καμάρες και στην ανατολική σε ελεύθερο τόξο. Στα ανατολικά απέληγε σε έναν στενό επιμήκη χώρο, που καλυπτόταν με καμάρα, ενώ έφερε μία τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα, στην οποία ανοιγόταν ένας στρόγγυλος φεγγίτης. Στα δυτικά ο νάρθηκας στεγαζόταν με ημισφαιρικούς θόλους, που αντιστοιχούσαν στα τρία διαμερίσματα, τα οποία χωρίζονταν με τη μεσολάβηση τόξων.

Πέραν του ναού του Αγίου Νικολάου στο κάστρο των Σερρών υπήρχε οργανωμένη η Μονή Προδρόμου, η οποία ήταν μετόχι της ομώνυμης μονής στο Μενοίκιο Όρος, για την οποία ωστόσο δεν υπάρχουν ακόμα αρχαιολογικές μαρτυρίες, αλλά είναι γνωστή από τυπικά, χρυσόβουλλα και πατριαρχικά σιγίλλια. Η Μονή βρισκόταν κοντά στην Πύλη του Κλαζομένου στη ΒΑ πλευρά των τειχών.

Στα ανατολικά της πόλης βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου του επονομαζομένου του "Κρουονερίτη", που αποτελεί μετόχι της Μονής Τιμίου Προδρόμου. Η πρώτη αναφορά στον μικρό αυτό ναό εντοπίζεται σε χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' κατά το έτος 1318.

Κατά το 1346, ωστόσο ο Κράλης της Σερβίας Στέφανος Δουσάν καταγράφει σε χρυσόβουλό του το μονύδριο του Κρουονερίτη, ως μετόχι της μονής του Φιλόθεου. Ο ναός καταστράφηκε εντελώς από τους Τούρκους το 1571 και παρέμεινε σε ερειπιώδη κατάσταση έως και το 1862, όταν ο ηγούμενος της μονής του Προδρόμου, Θεοδόσιος κατορθώνει την έκδοση φερμανιού για την επισκευή του. Ο ναός που αντικρίζει κανείς σήμερα αποτελεί σύγχρονη κατασκευή.

Στο χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ του 1321 αναφέρεται ο ναός των Αγίων Αθανασίου και Κυρίλλου Αλεξανδρείας, που βρισκόταν κοντά στην Πύλη του Φόρου . Ο ναός κάηκε στην πυρκαγιά του 1849 και επισκευάστηκε το 1868 .

Από τις γραπτές πηγές, επιπλέον πληροφορούμαστε και για τη γειτονία του Αγίου Βασιλείου, κέντρο της οποίας εύλογα θα ήταν ο ομώνυμος ναός. Ο Ε.Στράτης στηριζόμενος στη σερραϊκή παράδοση τοποθετεί το ναό απέναντι από το ναό του Αγίου Αντωνίου.

Στην (οθωμανική) συνοικία των Γουναράδων που βρισκόταν στο τετράγωνο του Λυκείου Ελληνίδων Σερρών, ανήκε και Άγιος Γεώργιος.

Στη ΒΔ γωνία της διασταύρωσης των οδών Λ.Παπαπαύλου και Λαζάρου Κούση υπήρχε άλλοτε ένα προσκυνητάρι προς τιμήν της Θεοτόκου Ελεούσας. Πρόκειται για απομεινάρια της Μονής Αγίας Ελεούσας. Ο ναός ήταν σύγχρονος με το καθολικό της Μονής Τιμίου Προδρόμου και χρονολογείται στο β΄ μισό του 13^{ου} αιώνα.

Επιπλέον, στο χρυσόβουλο του Ανδρονίκου Β΄ του 1321 αναφέρεται ναός αφιερωμένος στη Θεοτόκο Οδηγήτρια που βρισκόταν στη νότια πλευρά της βυζαντινής πόλης κοντά σε πυλίδα των νοτίων τειχών, επί της οδού Κουρέως⁸.

Ο Παπαγεωργίου καταγράφει το ναό του Αγίου Νικολάου έξω από τα δυτικά τείχη της πόλης, τον οποίο βρήκε κατεστραμμένο . Ωστόσο δεν είναι δυνατή η ταύτισή του με τον Άγιο Νικόλαο, τον επονομαζόμενο Δραμιώτη.

Στα δυτικά του ναού των Αγίων Θεοδώρων υπήρχε άλλοτε ο ναός του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος κάηκε αρχικά το 1849 και έπειτα το 1913 . Σε σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο οικόπεδο, που καταλάμβανε άλλοτε ο ναός, αποκαλύφθηκε ένα δάπεδο σε βάθος 4 μ. και ένα δεύτερο στα 2,5 μ., που αντιστοιχούν στην πρωτοβυζαντινή και την μεσοβυζαντινή εποχή αντίστοιχα .

Σε αντίθεση με τα βυζαντινά μνημεία της πόλης, διασώζονται αρκετά οθωμανικά της μνημεία σώζονται σε καλή κατάσταση, ενώ πολλά έχουν έρθει στο φως από σωστικές ανασκαφές, επιτρέποντας μας την μερική ανασύσταση της μορφής της πόλης κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Ξεκινώντας με το τζαμί του Μεχμέτ Μπέη ή "Αγία Σοφιά" , όπως είναι το όνομα που έχει επικρατήσει ανάμεσα στους κατοίκους των Σερρών, είναι κτισμένο, όπως έχει ήδη αναφερθεί στα ΝΑ της βυζαντινής πόλης, κοντά στο ρέμα των Αγίων Αναργύρων και αποτέλεσε τον πυρήνα της ομώνυμης συνοικίας, που αναπτύχθηκε γύρω του . Είναι το αρχαιότερο και το καλύτερα σωζόμενο κτίσμα της οθωμανικής περιόδου στις Σέρρες . Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, κτίστηκε το 1492-93 από τον Μεχμέτ Μπέη, γιο του Μεγάλου Βεζίρη και στρατηγού Αχμέτ Πασά, και σύζυγο της πριγκίπισσας Σελτζούκχατούν, κόρης του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β΄, που έζησε στην πόλη στις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα. Στον βακιφναμέ του, πέραν του τεμένους αναφέρεται και ένα πτωχοκομείο (ιμαρέτ) ένα ιεροδιδασκαλείο και ένα σχολείο .

Το τέμενος σήμερα αποτελείται από έναν ευρύχωρο κεντρικό χώρο, που καλύπτεται με τρούλο, τέσσερα πλαϊνά διαμερίσματα και ένα πενταμερές προστώ, που αναπτύσσεται στην πρόσοψη του. Ο κύριος χώρος προσευχής είναι σχεδόν τετράγωνος και καλύπτεται από τρούλο με οκταγωνικό τύμπανο. Στη νότια πλευρά του εξέχει ο πενταγωνικός στην κάτοψη χώρος του μιχράμπ, που καλύπτεται με πτυχωτό πλίνθινο τεταρτοσφαιρικό θόλο.

Οι πλευρικοί χώροι διατάσσονται ανά δύο σε κάθε πλευρά. Ο κάθε ένας από αυτούς επικοινωνεί άμεσα με τον κεντρικό χώρο, μέσω τοξωτών ανοιγμάτων, αλλά και με τον εξωτερικό μέσω θυρών.

Στα βόρεια του τεμένους του Μεχμέτ Μπέη, μέσα σε ειδικό περικλειστο χώρο υπήρχαν οι τάφοι των Γαζήδων (τουρμπέδες). Εδώ βρισκόταν το μαουσολείο του Ισμαήλ Μπέη και το οικογενειακό κοιμητήριό του, τα οποία σήμερα δεν διασώζονται.

Το τέμενος του Μουσταφά Μπέη βρίσκεται στη δυτική πλευρά της πόλης των Σερρών και χρονολογείται στα 1519.

Στην αρχική του φάση το κτίσμα ήταν ένα μετζίτι, το οποίο χρονολογείται προγενέστερα του 1519 και πιθανόν στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Κατά τη δεύτερη οικοδομική του φάση στο κτίσματα προστέθηκαν τα πλαϊνά διαμερίσματα (tabhane) και το κιονοστήρικο του προστώ, καθώς και ο μιναρές.

Στη σημερινή του μορφή το κτήριο, ως αποτέλεσμα των δύο οικοδομικών του φάσεων, αποτελείται από έναν τετράπλευρο κεντρικό χώρο, δύο ισομήκη πλευρικά διαμερίσματα και το προστώ. Η επιλογή της συγκεκριμένης διάταξης των χώρων του τεμένους πιθανόν να επηρεάστηκε από το Μεχμέτ Μπέη Τζαμί.

Το Ζιντζιρλί Τζαμί βρίσκεται στο κέντρο περίπου της σημερινής πόλης. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα μεγάλο τέμενος και μέρος ενός εκτεταμένου συγκροτήματος, που περιλάμβανε ιεροδιδασκαλείο, ευκτήριο οίκο, μοναστήρι, χώρο φιλοξενίας και κρήνη. Το βακούφι που σχετίστηκε με το εν λόγω κτίσμα είναι αυτό της Σελτζούκχατούν, συζύγου του Μεχμέτ Μπέη. Με τον τρόπο αυτό τα δύο κτίσματα, που δεν απέχουν πολύ συμπιπτουν και χρονολογικά.

Το κτίσμα στη σημερινή του μορφή είναι ορθογωνικό στην κάτοψη, την κανονικότητα της οποίας διασπούν μόνο η κόγχη του μιχράμπ στη ΝΑ πλευρά και το τετράγωνο της βάσης του μιναρέ στη ΝΔ. Το οικοδόμημα επιμερίζεται στον χώρο προσευχής, που εφαρμόζει τον τύπο των οκταγωνικών τρουλαίων με περίστω τεμενών και το κιονοστήρικο προστώ, που διαμορφώνει την πρόσοψη με πέντε ανοίγματα. Ο κεντρικός τετράγωνος χώρος καλύπτεται από τρούλο.

Η εξωτερική τοιχοποιία του μνημείου είναι κτισμένη με βάση το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης.

Οι Σέρρες ανήκαν στην κατηγορία των πόλεων, σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί, που είχαν μπεζεστένι. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το κτίσμα αυτό ανεγέρθη στα ΝΔ

και έξω από την οχυρωμένη πόλη, κοντά στο Εσκή Τζαμί. Γύρω από αυτό είχαν συγκεντρωθεί τα μαγαζιά της πόλης, ομαδοποιημένα με βάση το είδος τους .

Το μπεζεστένι των Σερρών κτίστηκε στα μέσα του 15ου αιώνα και ανήκει στην κατηγορία των απλών μπεζεστενίων, χωρίς εξωτερικά μαγαζιά. Πρόκειται για ένα μεγάλων διαστάσεων και συμπαγές κτήριο, που καλύπτεται από έξι τρούλους, διατεταγμένους σε δύο σειρές.

Στο μέσο της κάθε πλευράς του κτίσματος ανοίγεται μια είσοδος, η οποία ασφαλίζεται με σιδερένια θύρα.

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί κατονομάζει, επιπλέον και έναν σημαντικό αριθμό τεμενών της πόλης, τα οποία σήμερα δεν μας σώζονται, παρά μόνο μέσα από τη διήγησή του , ενώ η άγνωστη μας είναι και η θέση τους στον αστικό ιστό.

Ξεκινώντας με το Εσκή Τζαμί, είχε τριμερές προστώο, έναν κύριο τρούλαίο χώρο-τον χώρο προσευχής- καθώς και πλαϊνούς χώρους . Στην είσοδο του τεμένους, υπήρχε σύμφωνα με τις πηγές επιγραφή, που χρονολογούσε την ανέγερση του το έτος 1385, την εποχή του Μουράτ Χάν (Α'), γιού του σουλτάνου Ορχάν.

Επιπλέον, με βάση περιγραφές και φωτογραφικό υλικό έχει εντοπιστεί και η θέση του Αραψιλάρ Τζαμιού (ArapcilarCamii) για το οποίο ωστόσο δεν υπάρχουν πληροφορίες για τη χρονολόγησή του. Επιπλέον, η θέση του Debbağlar τζαμιού έχει εντοπιστεί κοντά στις σημερινές οδούς Παπαπαύλου και Σολωμού.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί οι Σέρρες διέθεταν 91 τζαμιά εκ των οποίων μόνο σε 12 από αυτά γινόταν λειτουργία κάθε Παρασκευή. Ένα από αυτά ήταν το Γαζή Εβρενός Τζαμί, που έδωσε και το όνομα στην αντίστοιχη συνοικία (σήμερα έναντι του Δημοτικού Σχολείου, όπου η οδός Κρέσνας 5).

Με το όνομα της ΕσλιμέΧατούν καταγράφεται ένα τζαμί που βρισκόταν στην ομώνυμη συνοικία της Απάνω Καμενίκιας μεταξύ των οδών Γρηγορίου Ρακιτζή, Καραϊσκάκη και Αθανασίου Διακού.

Επίσης είναι γνωστό και το Τζαμί του Κεμάλ Τσελεμπί Μπέη, που βρισκόταν στη συνοικία Χαζινεντάρ στα Κάτω Καμενίκια. Πιθανόν είναι το τζαμί που τα ερείπιά του σώζονται στην αυλή του σπιτιού Κων.Μουτάκη στην οδό Καπετάν Μητρούση 29.

Το Τζαμί του Μπεντρεντίν Μπέη βρισκόταν στην ομώνυμη συνοικία. Ο Παπαγεωργίου συγγεί τον Μπεντρεντίν Μπέη με τον σεΐχη Μπεντρεντίν και ήταν αφιερωμένο σε αυτόν ένας ζαβιγιές στο Ortamezarlık, έχοντας έσοδα από 5 σπίτια και 4 εργαστήρια.

Ένα ακόμη τζαμί ήταν αυτό του Ντεμπάγκ Μουράτ που βρισκόταν στην ομώνυμη συνοικία. Καταγράφεται ως «mahalle-i mesciddebbagMurâd», τον 15ο και 16ο αιώνα . Η θέση του στον ιστό των Σερρών δεν μας είναι γνωστή.

Το τζαμί που ιδρύθηκε από την συντεχνία των βυρσοδεψών (tabaklar) και αναφέρεται στην απογραφή του 1478/9, είναι το Ντεμπαγκάν Τζαμί . Βρισκόταν

πιθανότατα στην αφετηρία της οδού Ραβινέ στη συνοικία Ταμπάχανε. Αργότερα εκεί υπήρχε καφενείο του Αλκιβιάδη Γούναρη. Κατεδαφίστηκε από το Δήμο Σερρών το 1972.

Επιπλέον, σύμφωνα με τα οθωμανικά κατάστιχα του 16ου αιώνα, το Τζαμί του ΤανρίΒερντί Χατζή Αλή ανήκε στη συνοικία TanrıVerdi . Βρισκόταν στην συμβολή των οδών Αθανασίου Αργυρού και Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Το τζαμί ΤατάρΧατούν καταγράφεται κατά τα τέλη του 15ου – αρχές του 16ου αιώνα. Σωζόταν μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου στη ΝΑ γωνία των οδών Χρυσοστόμου Σμύρνης και Υψηλάντου.

Τέλος, το τζαμί του Χατζή Σατίκ Μπέη το οποίο βρισκόταν στη γωνία των οδών Αθανασίου Μπεκιάρη και Δορυλαίου (όπου σήμερα βρίσκεται το Δημοτικό Σχολείο) αναφέρεται στα κατάστιχα του 15ου αιώνα .

Η θρησκευτική μόρφωση των νέων μουσουλμάνων της πόλης των Σερρών είχε ανατεθεί σε τρεις μεντρεσέδες, αυτόν του συγκροτήματος του Εσκή Τζαμιού, της Σελτζούκ Σουλτάνας και του Μεχμέτ Μπέη, ενώ για την απόκτηση των στοιχειωδών γνώσεων υπήρχαν δύο σχολεία, του Αχμέτ και του Μουσταφά Πασά. Σήμερα, κανένα από τα μνημεία αυτά δεν σώζονται .

Από τα 1.060 χαμάμ, που αναφέρει ο Εβλιγιά Τσελεμπή , σήμερα σώζονται συνολικά πέντε. Δίπλα από το Εσκή Τζαμί ήταν κτισμένο το ομώνυμο χαμάμ, τα έσοδα του οποίου προορίζονταν για τη συντήρηση του παρακείμενου τζαμιού . Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα ερείπια του χαμάμ έχουν εντοπιστεί στη γωνία των οδών Πλαστήρα και Παπαπαύλου.

Τα υπολείμματα του χαμάμ που σήμερα έχουν εγκιβωτιστεί σε σειρά καταστημάτων επί των οδών Σολωμού και Παπαπαύλου θα πρέπει να ταυτιστούν με το Debbağlarhamam .

Ένα τρίτο χαμάμ υπήρχε στη γωνία της κεντρικής πλατείας και της οδού Κύπρου, απέναντι από το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας, στη θέση όπου κτίστηκε το 1963, ο κινηματογράφος Αλέξανδρος.

Το τέταρτο χαμάμ βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης προς την πλευρά του Μεχμέτ Μπέη τζαμί. Βρίσκεται στη διασταύρωση των σημερινών οδών Χατζηπανταζή και Ρωμανού.Το χαμάμ έχει χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα, πιθανόν λόγω της γειτνίασής του με το τζαμί του Μεχμέτ.

Καθώς ολοκληρώνουμε αυτήν την εξερεύνηση των βυζαντινών και οθωμανικών μνημείων των Σερρών, είναι σαφές πως οι ιστορικές, πολιτιστικές και αρχιτεκτονικές κληρονομίες αυτής της περιοχής αναδεικνύουν μια πολύπλοκη και πλούσια ιστορία.

Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε όχι μόνο την ομορφιά αυτών των μνημείων, αλλά και τη σημασία τους ως μάρτυρες του παρελθόντος που συμβάλλουν στη συνέχιση της παράδοσης και του πολιτισμού μας. Με το να συνεχίσουμε να τιμούμε

και να διατηρούμε αυτήν την κληρονομιά, εξασφαλίζουμε ότι οι μνήμες αυτές θα παραμείνουν ζωντανές για τις επόμενες γενιές.